

DICK POWDEROIJEN

Stedelijke beeldspraak

“Inderdaad is het raadhuis min of meer als eindpunt en kroon der stad te beschouwen, maar dan van de stad voor zoover deze een zelfstandig geheel is, want absoluut genomen is het einddoel van de stad niet de welvaart en de orde van de gemeenschap in haar geheel, maar van de leden afzonderlijk, opdat deze individueel hun eigen vervolmaking kunnen nastreven. En daarom neemt het raadhuis een sleutelpositie in, want de gemeenschap is wel voorwaarde voor de volmaaktheid van de enkeling maar niet het doel, weshalve de kerk aan het einde ligt maar het raadhuis op de weg erheen, in het midden en afzijds, opdat het den weg vrijlate tot datgene, wat boven haar doel uitgaat”.

Met dit citaat, afkomstig uit het *Bouwkundig Weekblad* (1937) en behorend bij een analyse van de stad Zierikzee van de hand van mijn vader, Cees Pouderoijen, en Wim de Bruin, zet ik de lezer wellicht op het verkeerde been. Ik wil het namelijk niet hebben over kerken. Ik wil het ook niet hebben over de maatschappelijke motivatie van vorm en plaats van de bestuursgebouwen, maar ik wil het hebben over de onderlinge relatie tussen stadhuis en stad. Over wat die relatie verbeeldt en over de invloed die de stad uitoefent op vorm en plaats van het stadhuis.

Voor een architect is een raadhuis deel van een geheel: de stad waarvan het deel uitmaakt. Die betrekking vormt de basis voor de verbeelding. Het raadhuis wordt gezien als de kroon. Daarmee rijst echter tegelijk een onvermoed probleem. De stad is geen statisch geheel, maar zij groeit. En zeker na de Eerste Wereldoorlog groeien de steden explosief. Zodoende vraagt ook de betrekking tussen stad

afbeelding 1

en raadhuis en de verbeelding daarvan voortdurend om herinterpretatie. In deze bijdrage zal ik dit proces van (her)interpretatie in grote lijnen schetsen, zoals zich dat in de loop van de geschiedenis heeft voltrokken.

Mijn verhaal is onderverdeeld in vijf thema's. Ik noem ze achtereenvolgens: 'huis en lantaarn', 'portiek en plein', 'paleis en boulevard', 'stadhuis en stadskantoor' en ten slotte 'stad en landschap'. Tegen de achtergrond van de maatgroei en schaalgroei van de steden zal ik de belangrijkste ruimtelijke groeifasen behandelen en deze steeds projecteren op het bestuursgebouw. Deze analyse verschafft ons niet alleen een verklaring voor de bouwvormen zelf, maar geeft ook zicht op de dilemma's van de moderne metropool.

afbeelding 2

EERSTE THEMA: 'HUIS EN LANTAARN'

Dom Van der Laan, bekend geworden met zijn verhoudingenleer van het 'plastisch getal', noemt voor de monumentale of teken-vorm twee kenmerken: het is een vorm die enerzijds is afgeleid van vormen die wel een functie hebben, maar die anderzijds ontheven is van die functie, ten einde uitsluitend als teken te fungeren. We zien dit verschijnsel in de kleding fungeren: vooraanstaande Romeinen onderscheidden zich van de gewone burger door het dragen van een 'toga picta', een toga waaraan bij wijze van insigne een gekleurde zoom was toegevoegd (afbeelding 1). Op zichzelf stelde die zoom niets voor, maar toegevoegd aan de toga, onderscheidde die de drager van iemand met een gewone toga. Het verschijnsel fungeert ook in de architectuur: in het koningsstadje Kirtipur in de vlakte van Kathmandu staat op het dak van een huis een verkleinde replica van het huis zelf (afbeelding 2). Dit *aediculum*, of: huisje, is aan het gebouw toegevoegd om het te onderscheiden van de gewone huizen ter plaatse. Het is dan ook het paleis. Het *aediculum* is te klein om in te wonen, het is uitsluitend bedoeld als 'teken'. De vorm ervan is echter ontleend aan het huis, waar het overduidelijk op lijkt.

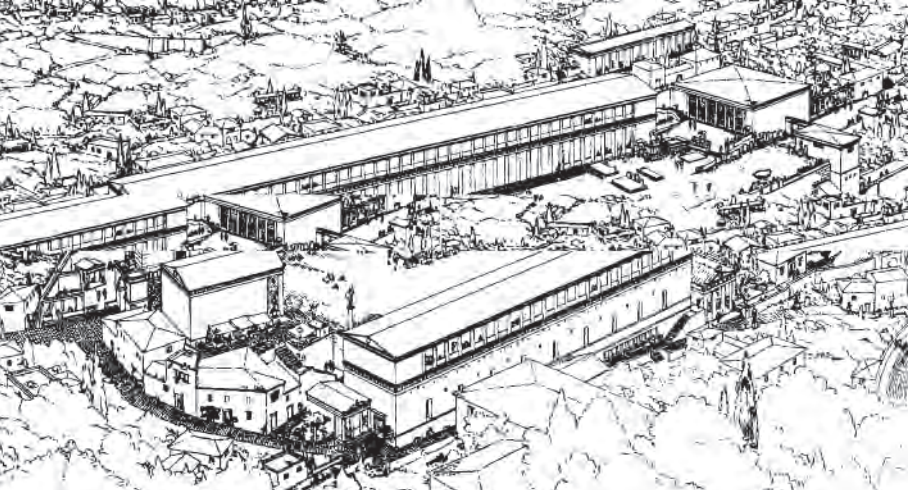

afbeelding 3

Zoom en *aediculum* zijn voorbeelden van ‘teken-vormen’.

Een blik op de vaderlandse raadhuizenbouw verschaft ons moeiteloos een massa voorbeelden van zulke tekens. De ‘lantaarn’ of ‘dakruiter’ maakt een huis tot een bijzonder gebouw. Wanneer we eenmaal gewend zijn aan zo’n teken-vorm, roept de combinatie huis-met-lantaarn het beeld van het raadhuis bij ons op (afbeelding 3). De vorm ervan is weliswaar onderhevig aan stijlverschillen – met gotische spits of met een ronde kalot, met zadeldakje of uimotief – maar dat doet niet af aan de herkenbaarheid. Met de gedachte aan het *aediculum* in het achterhoofd valt het niet moeilijk in deze attributen kleine huisjes te zien. De vorm van de lantaarn is afgeleid van het woonhuis, maar de functie ‘wonen’ is weggelaten. De lantaarn vervult uitsluitend de functie van ‘teken’.

Het gaat hier om het onderscheiden van een huis tussen de huizen. Voorwaarde is dan wel dat het aantal huizen

afbeelding 4

zodanig is dat een lantaarn nog een rol kan spelen. Dat is het geval in kleine stadjes van pakweg een halve bij een halve kilometer in het vierkant. Met andere woorden: er is dus een relatie tussen het soort teken en de omvang van de stad in kwestie.

TWEEDE THEMA: 'PORTIEK EN PLEIN'

In de antieke steden van de Grieks-Romeinse periode worden de pleinen omzoomd door galerijen (afbeelding 4). De pleinen vormen de plaatsen van samenkomst van de burgers en de omringende galerijen vormen het kader, zoals muren dat doen rondom een huis. De galerij, of *stoa*, was de plaats van de redenaars, die publiek hun standpunt verdedigen. De *stoa* is dus een voorloper van het parlement.

In de laat-antieke tijd wordt het plein een statussymbool. Iedere Romeinse keizer schenkt zijn eigen plein aan de stad, zoals het *Forum Iulii* in Fréjus, dat zijn naam ontleent aan de keizer die het plein schonk. De vaak op deze pleinen voorkomende tempels zijn eveneens voorzien van zuilengalerijen, maar deze dienen als portiek voor de achterliggende tempelruimte. Zo bestaat het Pantheon in Rome uit een ronde 'trommel', waar een tempelfront voor is 'geplakt' (afbeelding 5). Dat front werkt als een portiek,

afbeelding 5

een stukje galerij dat enerzijds het gebouw opent naar het plein en anderzijds aan het plein maat en schaal verleent. Het verbindt het gebouw met het plein en neemt aldus een intermediaire positie in. Het is wel een echt portiek, maar zijn vorm verwijst naar een tempelfront. Als zodanig is het toch een teken-vorm, waarmee de Romeinse overheid status verleent aan dit gebouw ‘voor alle goden’. Vanaf de Renaissance vindt het motief van een tempelfront veelvoudige navolging. Vooral in de achttiende en negentiende eeuw worden talloze overheidsgebouwen met het portiek getooid; andere krijgen dit in de vorm van plastische geveltoevoegingen, afbeeldingen van de oorspronkelijke *porticus*. Het stadhuis van Utrecht is daar een voorbeeld van (afbeelding 6).

In de Middeleeuwen verschijnt de toren als attribuut bij het stadhuis (afbeelding 7). Ontdaan van zijn functie als verdedigingselement wordt het een nieuw statuselement van de stadhuizen. En stevast voorzien van een lantaarn! Zo’n toren markeert de plaats van het stadhuis al van verre. Door zijn maat treedt de toren echter ook in verhouding tot het plein voor het stadhuis. De toren is, naast de *porti-*

afbeelding 6

cus, een tweede attribuut dat het gebouw met het plein verbindt. Het stadhuis van Siena is een prachtig voorbeeld. Plein en raadhuis zijn als één geheel ontworpen. Het is een voorbeeld van een ‘geschonken’ plein, dat aldus plaats en vorm van de publieke ruimte bepaalt. Sindsdien zijn raadhuis en toren van tijd tot tijd een vast duo. In onze eeuw zien wij het beroemde raadhuis van Hilversum van Dudok voorzien van een kloeke toren met lantaarn (afbeelding 8). En onlangs is in Apeldoorn een raadhuis gebouwd door Hans Ruissenars, voorzien van toren, lantaarn en bijbehorend plein.

Het plein vormt op zijn beurt het centrale punt in een stad. En mits het niet te klein is, is het ook een schaalement. Als het te klein is, dan kan een toren – mits die wel groot genoeg is – toch ‘met de stad meedoen’ en het raadhuis zo zijn plaats geven. Ook van deze formule is de reikwijdte beperkt. Bij een normale stad, volgens Van der Laan

afbeelding 7

afbeelding 8

één vierkante kilometer, blijven plein en toren nog meetbare grootheden, die aan een daaraan gelegen raadhuis een centrale plaats kunnen bieden.

DERDE THEMA: 'PALEIS EN BOULEVARD'

Het Rome van na de Renaissance groeit over de genoemde traditionele grenzen heen. We zien een ontwikkeling met brede hoofdassen, waardoor een aantal pleinen met elkaar verbonden wordt. Aldus wordt de straat-plein-formule als het ware opgerekt om stadsdelen die ver uit elkaar komen te liggen, toch bijeen te houden. Dit heeft consequenties voor de gebouwen aan deze grote stadsruimten. Zij moeten immers meegroeien om aan de grotere ruimten te kunnen beantwoorden. Zij doen dit deels door ook groter te worden, maar als dit niet voldoende het geval is worden monumentale façades aan de gebouwen toegevoegd, die op hun beurt de grote stadsruimten kunnen beheersen. Bijvoorbeeld de 'kolossaalorde', die verscheidene verdiepingen met elkaar verbindt en zo de schaal van het gebouw aan de buitenkant vergroot.

De belangrijkste gebouwen worden in de assen van de boulevards geplaatst, waardoor ze van verre zichtbaar zijn. In Parijs zien we de as van het Louvre naar het oneindige reiken. En het ultieme voorbeeld van zo'n monumentaal gebouw is het parlamentsgebouw in Washington (afbeelding 9). De 'lantaarn' is een grote koepel geworden op een gebouw dat aan alle kanten met tempelfronten is versierd. De boulevard ervoor heeft de breedte van een groot stadsplein.

Maar ook de actieradius van deze formule is beperkt. Gebouwen en pleinen kunnen niet onbeperkt worden uitvergroot om hun relatie met de verder groeiende stad te behouden. Bij een omvang van zo'n acht bij acht kilometer – ongeveer de omvang van de monumentale Europese steden eind vorige eeuw – is de uiterste grens van deze benadering wel bereikt.

afbeelding 9

In ons eigen land zit rond 1900 het overgrote deel van de steden niet boven één vierkante kilometer. En daaromheen bevindt zich een bescheiden stadsuitleg waarin de vermenigvuldiging van pleinen niet werkelijk een kans krijgt. Ook in de vier grote steden blijven as-motieven een uitzondering, zoals bijvoorbeeld het Museumplein in Amsterdam.

VIERDE THEMA: 'STADHUIS EN STADSKANTOOR'

In het Engeland van de late zeventiende eeuw, dat geen ommuurde steden kent, tekent zich een nieuwe ontwikkeling af in de beleving van de ruimte. De parken worden de plaatsen van samenkomst. Meer informeel en van grotere

afmetingen dan het stadsplein. Later volgen de *Garden City's*, waarbij de structuur van de stad geheel door het groen wordt overgenomen (afbeelding 10). Aan het park verrijzen grote woongebouwen, die met hun monumentale gevels direct het parklandschap inkijken. Ook de *Houses of Parliament* in Londen zijn bestuursgebouwen met zo'n positie, in dit geval uitkijkend over de Theems. Zij keren als het ware de stad hun rug toe (afbeelding 11).

In Nederland komt eerst nog een periode van ontmanteling: steden die zich van hun stadsmuren bevrijden. De stad wordt binnenstebuiten gekeerd. De eenzijdige oriëntatie op het stadshart wordt omgezet in een oriëntatie op de singelrand, gelardeerd met stadsparken. De positie van het even na de eeuwwisseling gebouwde stadhuis van Rotterdam past bij deze ontwikkeling. Met zijn rug naar de stad en zijn front naar de Coolingsingel geeft dit stadhuis het veranderde beeld van de stad en de daarmee veranderende relatie met het stadhuis goed aan. Steden die aan een rivier liggen, zoals Zutphen en Deventer, krijgen hun gezicht naar de rivier door toevoeging van naar buiten gerichte frontbebouwing.

In diezelfde tijd wordt het uit Engeland komende tuinstad-dorp geïntroduceerd. Niet alleen wonen *aan* het groen, maar wonen *in* het groen wordt de trend. Er ontstaan nu naast de binnenstad ook buitenwijken. De buitenwijken worden onderbroken door groene parklandschappen die de woonbuurten uit elkaar houden. Een mooi voorbeeld van een tuindorp-raadhuis is dat van Hilversum. Het ligt in een parkomgeving met een vijver ervoor die, als monumentale vertaling van een plein, open ruimte schept.

Ten gevolge van het sterke verschil in dichtheid en karakter blijven de binnensteden met de daarin aanwezige elementen 'stadhuis' en 'stadsplein' herkenbare stadsdelen in het 'woonveld' van buitenwijken. Op dat herkenbare onderscheid is de formule van stadsvergroting gebaseerd. In de loop van de eeuw groeien vele binnensteden uit naar

afbeelding 10

afbeelding 11

Kees Klop (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen*. Valkhof Pers, Nijmegen 1999
(*Annalen van het Thijmgenootschap*, afl. 87.1)

een omvang van zes tot zeven maal hun oorspronkelijke afmetingen. Zij bereiken daarmee dezelfde omvang als de grote steden uit het vorige thema, maar bezitten niet dezelfde schaal. Er is dus maatgroei, zonder veel schaalgroei. Het oprekken van de straat-plein-formule tot boulevard-pleinenstelsel blijft achterwege. De binnenstad gaat nu in het geheel van de stad dezelfde positie innemen als voorheen het plein ten opzichte van de binnenstad, namelijk de functie van ontmoetingscentrum.

De stadhuizen blijven waar ze zijn, maar worden uitgebreid met een stadskantoor, meestal met een neutraler en in elk geval afwijkend uiterlijk, om de verhoudingen niet te verstoren. Het oude raadhuis wordt van zijn functie ontheven en gaat een louter ceremoniële rol spelen. Het oude stadhuis wordt de 'lantaarn' van het stadskantoor. Het hele patroon schuift op naar de volgende schaal. De echte functie van het stadsplein, dat te klein is geworden voor grote bijeenkomsten, wordt overgenomen door de parken. Bijvoorbeeld bij popconcerten of demonstraties.

Het met de stad meegegroeide stadskantoor roept wel een probleem op. Eigenlijk past dit stadhuis qua omvang niet meer in de maat en de schaal van de oude binnenstad. In de jaren zeventig en tachtig kiest men exclusief voor de schaal van de historische stad. Is die niet voorhanden, dan verkleint men het raadhuis tot een verzameling gebouwen, zoals bijvoorbeeld in Weert (afbeelding 12). Of men kiest voor een marktconform kantoor, zoals in Schiedam. In een snel gegroeide stad als Eindhoven kan het nieuwe raadhuis zijn schaal niet vinden. Na veel geharrewar verkrijgt het te midden van andere kantoorgebouwen, waartussen het nauwelijks herkenbaar is.

Omdat de afmetingen van de historische stad en dus ook het woongebied dat erdoor beheerst kan worden beperkt zijn, kent ook deze formule zijn grens bij acht bij acht kilometer.

afbeelding 12

VIJFDE THEMA: 'STAD EN LANDSCHAP'

Aan het eind van deze eeuw gekomen zien we in de Randstad een ontwikkeling in de richting van metropoolvorming. Er is niet langer meer sprake van groene stadsuitbreidingen, maar van overal aanwezige verstedelijking. Van stedelijke ontwikkelingen op deze schaal zijn in Amerika voorbeelden aanwezig. Het gaat om bewoonde gebieden van 25 bij 25 kilometer met uitschieters naar 50 bij 50 kilometer. Geen enkel stedelijk motief is meer in staat om zulke stedelijke regio's te geleiden. Grote landschapsfragmenten, die in de huizenzee worden uitgespaard of grote aanwezige waterpartijen houden de op zich al zeer grote woongebieden uit elkaar.

Randstad Holland is een woonregio op dezelfde schaal, maar er zijn twee opmerkelijke verschillen. In Holland ontbreken ten eerste de grote waterpartijen. We zullen dus zelf die open ruimten moeten reserveren. Ten tweede is in Holland nog het oude netwerk van stadskernen aanwezig, die in de huizenzee welkome oriëntatiepunten kunnen

afbeelding 13

blijven, zoals ze het ook eens waren in het open Hollandse landschap. Maar dan moeten we ze wel bewust blijven onderscheiden. Interessant in dit verband is dat monumentenzorg ook deze schaalontwikkeling doormaakt: werden in het begin van de eeuw nog slechts gebouwen beschermd, thans worden hele stadsgezichten tot monument verklaard!

TOEKOMST

Hoe beïnvloedt nu deze ontwikkeling de vorm en de plaats van bestuursgebouwen? En hoe zullen deze in de toekomst nog herkenbaar zijn? Ik vertaal de eerdere vier thema's (huis en lantaarn, portiek/plein en toren/plein, paleis en boulevard, stadhuis en stadskantoor) nu naar het hoogste schaalniveau. Ik doe dat aan de hand van vier typerende voorbeelden die elk een bepaalde combinatie van de eerder genoemde thema-elementen bevatten.

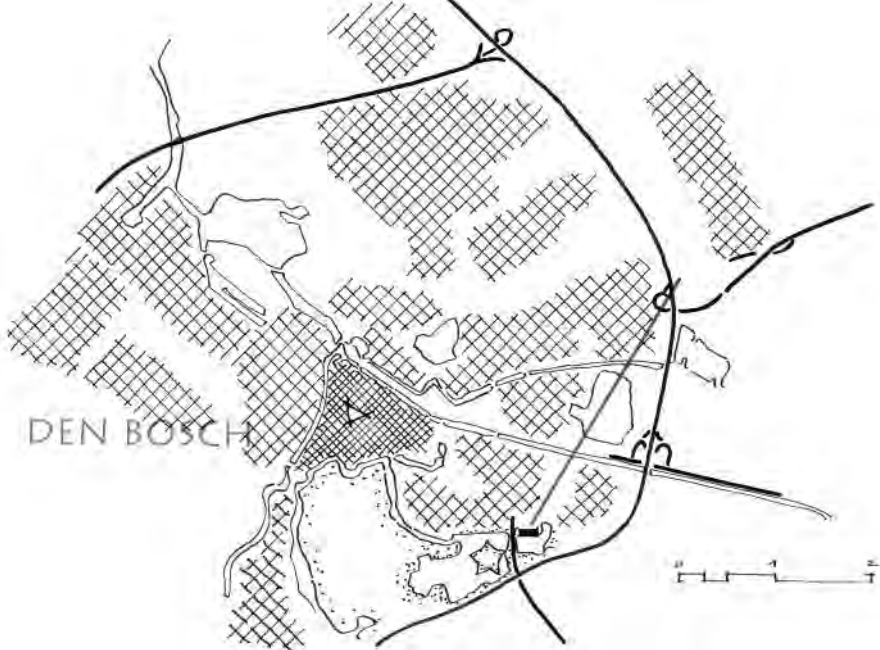
Het eerste voorbeeld is het stadhuis van Stockholm. De

afbeelding 14

stad is een archipel van eilanden en wordt doorsneden door fjorden (afbeelding 13). Deze landschapselementen structureren een stad van zo'n 25 bij 25 kilometer, die zijn hoogtepunt vindt op de plek waar dit gebouw staat: aan het water-mainframe van de nieuwe stad en tegelijk aan de rand van de oude stad, die fungeert als monument of verbeelding van de oorspronkelijke verhoudingen. Het gebouw zelf is groot, maar nog net reëel van schaal. Het heeft een toren met een lantaarn, het bevat een hof met een open galerij ('stoa') met uitzicht op het water (afbeelding 14). Ondanks zijn voor een miljoenenstad bescheiden afmetingen, wordt het gebouw door zijn omgeving opgestuwd tot importantie.

Het tweede voorbeeld is het provinciehuis van Noord-Brabant. Den Bosch is een binnen-buitenstad van zes bij zes kilometer met een krans van tuindorpen eromheen (afbeelding 15). Het provinciehuis ligt aan de rand, direct aan een knooppunt van snelwegen en aan water. Het zakelijke gebouw heeft een kloeke toren, die vooral door de gesloten hoeken en door zijn afmetingen een soort torenpleinrelatie met de Bossche Broek aangaat. De onderbouw toont een galerij-achtig gezicht naar de vijver ernaast

afbeelding 15

(afbeelding 16). We zien dus een groot landschappelijk element, dat Den Bosch met het provinciehuis verbindt. Voorts zien we dat dit gebouw gelegen is aan een gemotoriseerd ontmoetingspunt. En we zien een huis-portiek-vijver-combinatie met een toren-plein-relatie tussen gebouw en landschap. Pikant detail: deze situatie vindt zijn oorzaak daarin dat er van de stadsadviseur, ir. C. Pouderoijen, naast de kathedraal geen tweede toren in de binnenstad van Den Bosch mocht komen.

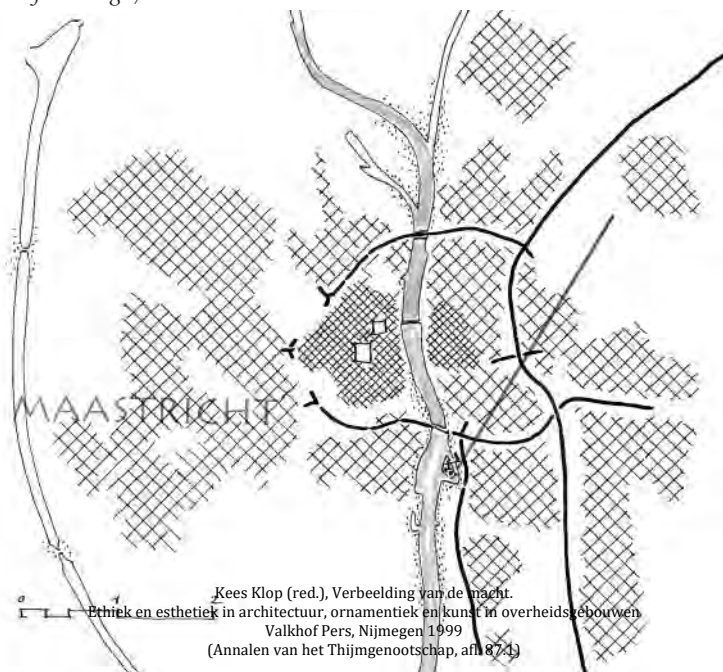
Het derde voorbeeld is het Gouvernementsgebouw van Limburg. Maastricht is een binnen-buitenstad met vergelijkbare afmetingen als Den Bosch. De Maas is het structurerende element voor stad en ommelanden (afbeelding 17). Het gebouw bestaat uit een aantal vleugels gedrapeerd op een eiland in de Maas, juist in het zicht van Maastricht. Alle elementen van het vorige voorbeeld vinden we hier ook, zij het dat in de plaats van het groene beeld van de stad hier het complex zelf een klein stadje is (afbeelding 18).

Het vierde voorbeeld is het Binnenhof. Alle voorgaande

afbeelding 16

afbeelding 17

Kees Klop (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen*
 Valkhof Pers, Nijmegen 1999
 (Annalen van het Thijmgenootschap, afl. 874)

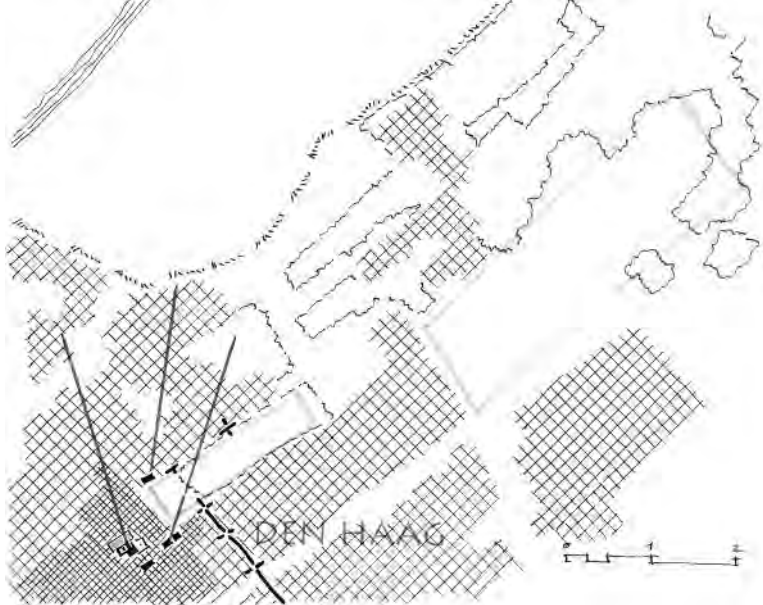

afbeelding 18

thema's komen hier samen, behalve de ontmanteling, want Den Haag heeft nooit stadsmuren gekend. Er werd bij voorkeur op de duinruggen gebouwd, waartussen landschapselementen op alle schaalniveaus uitgespaard bleven. Deze vormen thans een scala van stedelijk groen (afbeelding 19). We zien het Binnenhof als ceremoniële stadsruimte beheerst door de Ridderzaal met torens, lantaarns en portiek (afbeelding 20). We zien de uitbreiding van de Tweede Kamer met een moderne vertaling van de kolossaal-orde aan het Plein. We zien de uitbreidingen van de ministeries bij het Binnenhof, met de schaaldilemma's zoals die optraden bij de stadhuizen en de stadskantoren van de binnensteden, vooral op de begane grond. Toch is het gebaar van de nieuwe Castalia-torens die bij het Centraal Station verrijzen ten opzichte van het Malieveld veelzeggend (afbeelding 21). Zij zijn het refrein op grotere schaal van de torens van de Ridderzaal ten opzichte van het Binnenhof en van het Torentje ten opzichte van de Hofvijver. Aldus leveren zij het stadssilhouet voor de genoemde grote landschappelijke eenheid, de toren-plein-relatie van de oude binnenstad ten opzichte van de publieke ruimte die het Malieveld is.

Deze vier voorbeelden illustreren ieder op hun eigen wijze dat op de schaal van de metropool – een provincie heeft die schaal – de feitelijke betrekking tussen bestuur en bestuursgebied op vele manieren te realiseren is. Eigenlijk is die betrekking niet meer op directe wijze zichtbaar te maken. De toren van het provinciehuis is niet in heel Brabant zichtbaar en het Gouvernementshuis niet in Limburg.

afbeelding 19

afbeelding 20

afbeelding 21

Dergelijke bestuursgebouwen moeten het hebben van het spel van kleinere landschaps- of stadsfragmenten in hun directe nabijheid, die de grote, onzichtbare relaties uitbeelden. Voor de vormgeving van de nieuwe bestuursgebouwen zelf is al evenmin één recept te geven. Het hangt geheel af van de stad-landschapsfragmenten waarmee deze gebouwen een relatie moeten aangaan of er nog afzonderlijke tekens van de macht aan toegevoegd moeten worden. Vooral als er reeds complete historische stadsfragmenten aanwezig zijn, verzwakken ‘postmoderne’ kopieën van reeds aanwezige tekens het verwijzende karakter van fragmenten naar elkaar. In het tegenovergestelde geval, daar waar tekens op gebouwniveau ontbreken, kunnen zulke tekens op moderne of op postmoderne wijze worden toegevoegd. Veelzeggend is het moderne voorbeeld van de *townhall* van architect Pei te Boston, die als een moderne tempel te midden van gouvernementsgebouwen op een plein staat.

CONCLUSIE

Uit het overzicht van thema's en ontwikkelingen dat ik heb geschetst, valt te leren dat alle schaalniveaus blijven

bestaan. Hoe groter de totale maat van de stedelijke ontwikkeling, des te meer lagen worden er over elkaar heen gelegd. Voor de kleine schaal betekent dat fragmentatie. Stedelijke fragmenten uit verschillende lagen komen naast elkaar voor. En het betekent relativering van de aanwezige relaties: de oorspronkelijke functie verdwijnt of wordt ceremonieel, maar het beeld en de betekenis blijven achter. Naar de wijze van de lantaarn en de *aedicula* worden hele gebouwen en hele stadsfragmenten tekens op kleinere schaal van de grote, steeds onzichtbaarder machtsverhoudingen. Dit hoeft ons niet te verwonderen. Immers de grote *drive* van deze eeuw zit niet in architectuur en stedenbouw, maar in steeds grootschaliger verkeer en vervoer en in steeds abstracter wordende communicatie. Straten 'net' wordt inter 'net' en haven wordt luchthaven en 'mainport'.

Over de wenselijkheid van nieuwe tekens bij nieuwe bestuursgebouwen is de conclusie: het hangt van de situatie af. Zijn er op de onderscheiden schaalniveaus al tekens aanwezig, dan schaadt de overdaad. Zijn ze er niet, dan zijn nieuwe tekens gewenst. Immers de behoefte aan een woonstede en dus aan een bestuursstede blijft bestaan. Ook in de moderne metropool blijft behoefte aan beeldspraak; veelvormig, gefragmenteerd en gerelativeerd, maar niettemin stedelijke beeldspraak.

L I T E R A T U U R

Laan, H. van der, *De Architectonische Ruimte* (Leiden: Brill 1977).

Laan, H. van der, *Het Vormenspel der Liturgie* (Leiden: Brill 1985).

Tummers, L.J.M. en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad* (Bussum: Thoth 1997).

Perényi, I., *Town Centres* (Boedapest: Akademiai Kiadó 1973).